

Манігда О.

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ Х-ХІІІ ст. (на прикладі Пруто-Дністровського межиріччя)

Проблема взаємодії людини та природного середовища, у якому вона існує, залишається однією з найактуальніших у археологічній науці у зв'язку з необхідністю систематизації матеріалу для подальшого дослідження динаміки та соціального змісту давньоруського села.

На жаль, сьогодні серед дослідників немає єдності у підході до класифікації неукріплених поселень. Почасти причиною цього є відсутність критеріїв, які включали би весь комплекс ознак, необхідних для палеорекострукції досліджуваної пам'ятки. Через ці обставини дослідники, вибудовуючи типологію поселень, часто надають перевагу окремим факторам. Варто також наголосити, що нині лише невелика кількість сільських поселень має широку площу розкопок. Основна наявна інформація отримана шляхом вивчення матеріалів розвідок (шурфування, невеликих розкопок, піднятого матеріалу). Власне, на цій основі було створено методичку класифікації поселень, в основу якої покладено критерії топографії, площі та хронології пам'яток.

Як правило, за основу береться топографічна класифікація, розроблена В. В. Седовим у 60-х роках ХХ ст. для створення типології поселень Смоленської землі [1], яка, безперечно, є необхідною базою для створення реєстру пам'яток. На основі цієї розробки, враховуючи особливості регіонального рельєфу, була побудована типологія для Землі в'ятичів [2], досліджуються давньоруські пам'ятки, розташовані на території сучасного Підмосков'я, Білорусі, [3], відслідковується динаміка розвитку селищ Середнього Подніпров'я [4], Волині [5], Пруто-Дністровського межиріччя [6] та інших територій.

Хоча така методика має низку переваг: дає змогу відстежити планіграфію, систему забудови селищ та охарактеризувати господарську діяльність населення, в неї є і певні недоліки. Зокрема, на її основі не можна прослідкувати демографічну ситуацію, ієрархію поселень, дослідження якої дає змогу розкрити соціальний зміст функціонування того чи іншого поселення. Необхідність включення цих критеріїв до загальної класифікації пам'ятки не викликає сумнівів, однак при детальному розгляді мікрорегіонів може виникнути певне коло проблем, пов'яза-

них з об'єктивними та суб'єктивними чинниками.

У зв'язку з цим дедалі більшої популярності серед археологів набуває такий напрямок, як антропогенно-ландшафтне прогнозування у тому його контексті, який стосується методики локалізації, структури та просторово-часового розвитку поселень - природно-територіальний комплекс - ПТК (термін запропоновано С. П. Романчуком) [7]. Це середовище перебування людини, у якому процес розвитку суспільства відбувається через систему розселення у певних географічних умовах, які впливають на розвиток культурних зв'язків і є основним чинником розвитку окремих типів господарювання. Методика визначення стійкості ПТК до антропогенних чинників почала активно розроблятися у 80-ті роки ХХ ст. [8].

Зважаючи на те, що об'єктом нашого дослідження є відкриті поселення Давньоруського часу, принциповими є закономірності розміщення поселенських структур та зв'язок форм господарювання з певними ландшафтними умовами. Розвиток ПТК як системи взаємодії населення, господарства та ландшафту визначає зміну або сталість способу господарювання, демографічну ситуацію, освоєння нових територій.

Специфіка рельєфу території, яку охоплювало Галицько-Волинське князівство, полягає в тому, що з півночі на південь воно розташоване в зоні Волинського Полісся, Волинської та Подільської височини та рівнини з підвищеннями у межиріччі Пруту та Дністра з Хотинською височиною у центрі рівнини. Водночас, ці землі охоплюють басейни Бугу, Дністра, Пруту та їх численних припливів, у зоні яких розташовувалась більшість відкритих поселень давньоруського часу. Для прирічкового типу топографії цієї місцевості характерні кілька підтипів: поселення, розташовані на перших надзаплавних терасах, біля витоків та гирл річок, місць впадіння кількох

приток. Значна кількість поселень розташовувалась уздовж берега та на мисах берегів малих річок, на схилах між їх припливами, в балках.

До окремого типу можна віднести поселення, розташовані далеко від природних водних джерел - на вододілах поблизу впадин, утворених карстовими печерами, які є природними акумуляторами талої або дощової води. Не виключено, що навколо таких штучних озер виникали сезонні поселення. Наявність карстових печер зафіксовано у Пруто-Дністровському межиріччі на сучасній території Заставнівського району Чернівецької області.

Розташування поселень на місцевості у досліджуваній період безпосередньо пов'язане з особливостями рельєфу території. Насамперед із розгалуженням лісів та річок, оскільки ліси ізолювали заселені території, а ріки їх пов'язували. Не випадково, на ранніх етапах заселення (X-XI ст.) переважна кількість поселень концентрувалася біля великих або малих річок, які були зручними, а для лісових зон чи не єдиними шляхами сполучення, а до того ж мали придатні для землеробства і скотарства долини.

Характерно, що в подальшому топографія фіксує «відсунення» селищ від природних джерел води вглиб території. Це пов'язане з процесом подальшого розвитку економічних відносин, у якому відбувалося формування феодалного землеволодіння, виділення господарств з общини на основі права особистої власності та переселення їх углиб території, а також з демографічним ростом населення. У подальшому кордони заселених територій дуже часто ставали кордонами вотчин.

Зважаючи на топографію селищ Середнього Подніпров'я, та особливості рельєфу, зазначимо, що тут переважають терасові (прирічкові), мисові, заплавні типи селищ. Дослідниками відзначається відсутність на території Правобережного Полісся вододільного типу поселень [9].

Особливістю регіону придніпровської Лісостепової зони є його розташування у двох природно-географічних зонах - мішаних лісів та лісостепу. Досліджуючи відкриті поселення у цьому регіоні, В. О. Петрашенко розділила його на дві географічні частини - ліво- і правобережну. Зазначимо, що на відміну від регіону Правобережного Полісся, інформативність картографованих пам'яток регіону Лісостепової зони дещо менша. В. О. Петрашенко була взята вибірка у 270 поселень, для яких відома площа поширення культурного шару визначена за результатами розвідок [10].

Незаперечним є той факт, що топографія не-

укріплених поселень визначалася переважно господарською доцільністю, зумовленою не лише характером рельєфу, а й мікрокліматом, гідрографією, ґрунтовим, рослинним покривом, локалізацією корисних копалин, природних ресурсів, розташуванням комунікацій, та, що є не менш важливим, міркуваннями безпеки.

Доцільність заселення Пруто-Дністровського регіону з точки зору господарювання є досить виправданою, зважаючи на ступінь родючості ґрунтів. У межах Пруто-Дністровського басейну він є високим, а у межиріччі Сірету та Прута середнім.

Варто також врахувати, що період з кінця X по XI ст. характеризувався досить сприятливими кліматичними умовами: загальним потеплінням та збільшенням вологості [11] і, як наслідок, відсутністю глобальних неврожайів [12]. За дослідженнями фахівців, максимум потепління спостерігався у 1200-1250 рр. (подекуди до 1310 р.), у XII ст. існували найбільш сприятливі агрокліматичні умови - врожай збільшився на 1/5 [13]. За даними археологічних джерел, цей період характеризується значним господарським та демографічним розвитком населення Давньої Русі.

Наступний період - остання чверть XIII - перша чверть XIV ст. характеризується циклічними змінами клімату - чергуванням посушливих та надзвичайно вологих років.

Наступною ланкою аналізу динаміки ПТК є вивчення системи заселення територій, розгляд яких дає можливість відтворити не лише господарську діяльність, а й адміністративні функції територіальної одиниці. Вирішення таких завдань є можливим лише за умов наявності максимальної інформації про пам'ятку, отриманої шляхом дослідження її повної площі.

У такому разі однією з найпрогресивніших методик типологічного виділення поселень є просторовий аналіз, що передбачає з'ясування ієрархії поселень, їх взаємозв'язок, систематизацію за топографічно-функціональними ознаками, які включають конфігурацію та обчислення площ поселень. Це, в свою чергу, дає матеріал для оцінки демографічного потенціалу заселення регіону, його тривалості та стійкості. Така методика побудована на основі системи ранжування на базі класифікації поселень за розмірами, що дає змогу встановити територіальний розподіл різних за площею поселень. Просторовий аналіз як методика створення типології селищ включає ряд ознак, виділених А. П. Томашевським при дослідженні регіону Правобережного Полісся. Для дослідження неукріплених

поселень давньоруського часу була застосована така сама методика, як при вивченні поселень, розташованих на території Середнього Подніпров'я [14].

Розглядаючи розвиток системи заселення, можна виділити такі структурні ланки аналізу: картографування пам'яток, занесення пам'яток у реєстр згідно з їх розташуванням по басейнах річок, виділення районів традиційної заселеності та малозаселених ділянок. Такий аналіз у науковій літературі отримав назву ранжирування - поділ площі населення на ранги [15]. На території Правобережного Полісся А. П. Томашевським було проаналізовано 50-60 % населених пунктів, що становить непогану вибірку для проведення статистичних досліджень.

Застосування цієї методики в межах мікро-регіонів дає можливість виявити динаміку існування окремих сільських поселень, їх гнізд, поселень-супутників городищ тощо.

Неодмінною ознакою топографічного аналізу має бути мікротопографія, яка може містити інформацію про історію заселення та функціонування селища, аграрне, ремісничче господарювання.

Порівняння трьох географічно-ландшафтних зон - височинної, лісової та лісостепової свідчить про переважно тотожні шляхи заселення території, що, однак, відрізнялися локальними особливостями. Скажімо, заселення правобережжя Дніпра, як і Пруто-Дністровського межиріччя, відбувалося відносно рівномірно, з охопленням широких ресурсних зон та формуванням комунікативної інфраструктури. Натомість для лівобережної ділянки Дніпра характерніший змішаний тип заселення, коли селища групувались навколо домінантних великих за площею поселень або утворювались незалежно від сусідніх центрів [16]. Подібна картина з групуванням поселень навколо давніших поселенських структур спостерігається у зоні Подільської височини, в її найдавнішій заселеній частині - межиріччі нижньої течії Західного Бугу та середнього Дністра.

Подібність шляхів заселення території зумовила спільні моменти у становленні поселенських структур, їх тяжіння до скупчення, а також кількість великих та малих за площею поселень.

На основі комплексного аналізу встановлено, що масове заселення території межиріччя Пруту та Дністра відбувалося через поселенські структури селищного типу. На першому етапі (X ст.) заселення території мало стихійний характер, однак з плином часу набувало державної значущості (XI-XII ст.), особливо у зв'язку з побудовою оборонних ліній вздовж Попруття.

У зв'язку із обговоренням до проблеми підбору критеріїв для створення типології відкритих поселень, важливо звернути увагу на взаємозв'язок демографічної ситуації з типами цих поселень. Дослідниками неодноразово відзначалося існування у Давній Русі різних типів сільських поселень та проживання на їх території різних категорій населення, що перебували на різних стадіях особистої залежності. Відповідно, визначення середньої тривалості життя неодмінно пов'язане з фактором соціоекономічного ризику. Серед глобальних чинників варто звернути увагу на кліматичні та біологічні умови існування населення. Про останні свідчать фізіологічні зміни в організмі людини, що можуть бути простежені лише за допомогою палеоантропологічних досліджень. За кістковими рештками людини можна визначити спосіб її харчування (рівень достатності вітамінів, мікроелементів; ступінь карієсу), наявність різних інфекцій (у тому числі таких, що викликали епідемії) та, що важливо, особливості її трудової діяльності. Для прикладу, за спостереженнями антрополога Л. П. Бужилової, у людини, що постійно займалася землеробством і весь час перебувала на відкритому повітрі, часто холодному або вологому, могли виникнути певні зміни в кістках, а також захворювання суглобів та хребта [17].

Звертаючись до питання демографічної ситуації, зауважимо, що середній показник тривалості життя визначається на основі палеоантропологічних досліджень матеріалів могильників відкритих поселень, що відповідають населеним пунктам, де проживала основна частина населення у давньоруський час. У процесі проведення палеодемографічних досліджень важливо використовувати методику коректного обчислення показників краніологічних серій, а також саму репрезентативність серії. Ідеальною вибіркою для досліджень антрополога вважають серію у 100 одиниць [18]. Однак за наявності 70-80 одиниць результати теж можуть вважатися достовірними. Ці критерії, однак, може бути застосовано за умов обстеження окремих груп сучасного населення.

Натомість при проведенні палеодемографічних досліджень часто трапляються краніологічні серії з більшою або значно меншою кількістю одиниць. Результати їх вивчення є репрезентативними не лише для окремих краніологічних серій з урахуванням місцевих особливостей, а й вкладаються в рамки показника середньої тривалості життя на всій території Русі, що становив 32,3-43,8 років [19]. Зокрема, подібний аналіз давньоруської доби проведено на території

Середнього Подніпров'я [20]. Було оброблено 136 поховань і виявлено, що середній вік померлих у дорослому віці дорівнював 36,3 рокам. Подібна ситуація з показником 36,2-37,3 роки спостерігалася і на інших щільно заселених територіях у давньоруський час, зокрема у басейні Західного Бугу, де були використані матеріали краніологічної серії, що становила 61 поховання [21].

Не останню роль у визначенні демографічної ситуації відіграє також фактор нерівномірності заселення території. У цьому разі щільність населення може бути вирахована лише теоретично на основі розподілення відносно одиниці площі.

Сьогодні методика палеодемографічних реконструкцій із залученням даних палеоантропології дає змогу не лише встановити середню тривалість життя, й дослідити низку інших показників, серед яких: щільність населення, умови

життєдіяльності, демографічна неоднорідність різних типів сільських поселень тощо.

Розглянувши основні методики, що застосовуються при розробці класифікації неукріплених поселень, відзначимо, що основним підходом до розробки останніх має бути комплекс критеріїв, на основі якого з'являється можливість проведення подальших аналітичних досліджень. При цьому аналітичну складову мають методика дослідження систем заселення, розроблена для території Середнього Подніпров'я, методика демографічних досліджень та можливість проведення на її основі соціальних реконструкцій. Важливо зазначити, що на сьогоднішній день усталена топографічна класифікація не використовується окремо від комплексу інших археологічних та соціальних показників при створенні класифікацій пам'яток мікрорегіонів.

1. Седов В. В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА.- 1960.- Вып. 92.- 158 с.
2. Никольская Т. Н. Земля вятичей.- М.: Наука, 1981- 296 с.
3. Риер Я. Г. Характер размещения сельского населения в Могилевском Поднепровье в X-XIII вв. // СА.- 1982.— № 4. - С. 107-118.
4. Село Київської Русі.- К.: Шлях, 2003.- 232 с.
5. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).- К.- 1990.- 192 с; Кучинко М. Динаміка розвитку селищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X-XIV ст. // Археологічні дослідження Львівського університету.- Львів, 2002.- Вип. 5.- С 137-150; Оприк В. Г. Сільські поселення Верхнього Подністров'я і Волині // Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).- К., 1997.- С. 144-150.
6. Возний І. ІІ. Історія досліджень та типологія давньоруських відкритих поселень // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнографії.- Чернівці: Золоті литаври, 2001.- Т. 2.- С. 142-149.
7. Романчук С. П. Локалізація, структура і динаміка антропогенних ландшафтів прошлого (методи дослідження) // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции.- М., 1981.- С. 69.
8. Романчук С. П. Локалізація, структура і динаміка антропогенних ... - С. 69-79; Шевченко Ю. Ю. Еволюція антропогенних ландшафтів в низов'ях Десни в І тис. н. е. // ІІ Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзнавства: Тези доп.-Чернігів, Ніжин, 1988.- Вип. 2.- С. 8-9.
9. Томашевський А. ІІ. Правобережне Полісся // Село Київської Русі.- К.: Шлях, 2003.- С. 21.
10. Петрашенко В. О. Лісостепова зона // Село Київської Русі.- К.: Шлях, 2003.- С. 48.
11. Бараш С. ІІ. Історія неурожаїв і погоди в Європе.- Л.: Наука, 1989.- С. 70-72.
12. Село Київської Русі.- К.: Шлях, 2003.- С. 10.
13. Бараш С. ІІ. Історія неурожаїв... - С. 72.
14. Томашевський А. П. Правобережне Полісся... - С. 5.
15. Там само.- С. 9.
16. Петрашенко В. О. Лісостепова зона... - С. 53.
17. Макаров Н. А., Захаров С. Д., Бужилова А. П. Средневековое расселение на Белом озере.- М: Языки русской культуры, 2001. - С. 257.
18. Сегеда С. П. Антропология.- К.: Либідь, 2001.- С. 48.
19. Макаров Н. А., Захаров С. Д., Бужилова А. П. Средневековое расселение...- С. 241.
20. Козюба В. К. Историко-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія.- 2001.- № 1.- С. 29-41.
21. Коробушкіна Т. Н., Саливон ІІ. ІІ. Сельское население Среднего Побужья IX-XIII вв. (по материалам курганных могильников) // СА.- 1990.- № 3.- С. 147.

O. Manigda

THE FORMING OF ANTHROPOGENIC LANDSCAPES IN THE 10TH - 13TH CENTURIES (by the Example of the Region between Prut and Dnister Rivers)

The ways of settled structures formations in the 10th - 13th centuries on the territory of Galich-Volyn' land are examined in the article. The modern concepts of classification of different types of settlements are analyzed. The comparative analysis of settlements' beginnings and functioning in the region between Prut and Dnister rivers are carried out.